

RAQAMLI DISKURSDA ELLIPTIK KONSTRUKSIYALARNI ANIQLASH VA LISONIY MUVOFIQLASHTIRISH MUAMMOSI: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI MISOLIDA

Ashurova Nargizaxon Valijon qizi

Qo‘qon universiteti Andijon filiali “Xorijiy tillar” kafedrası, f.f.f.d(Phd), v.v.b.dotsent.

E-mail: nargiz.latipova@inbox.ru,

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2195-3415>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23556202>

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy amaliy tilshunoslik hamda qiyosiy-chog‘ishtirma tilshunoslikning eng dolzarb muammolaridan biri hisoblangan elektron muloqot va raqamli diskurs muhitida tabiiy til matnlaridagi elliptik konstruksiyalarni aniqlash hamda ularni semantik-sintaktik jihatdan qayta tiklash muammosiga bag‘ishlanadi. Maqolada ingliz va o‘zbek tillarining o‘zaro farqli grammatik, tipologik va tarkibiy-tizimli xususiyatlari translyatsiya jarayonlarida ellipsis hodisasini interpretatsiya qilish prizmasi orqali chog‘ishtiriladi. Tadqiqot davomida raqamli matn muhitining inson nutqidagi tejamkorlik prinsipiga asoslangan elliptik strukturalarni o‘g‘irish va sintez qilish jarayonlarida yuzaga keltiradigan tizimli lisoniy nomutanosibliklari va xatoliklari tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Olingan natijalar o‘zbek tili milliy korpusi algoritmlarini hamda mashina tarjimasi modellarining kognitiv-lingvistik bazalarini mukammallashtirish uchun va matn grammatikasi, qiyosiy sintaksis hamda tarjimashunoslikning nazariy-amaliy masalalarini takomillashtirish uchun xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: chog‘ishtirma tilshunoslik, matn lingvistikasi, ellipsis, raqamli diskurs, lisoniy muvofiqlik, sintaktik parallelizm, aglutinatsiya, analitizm.

Annotation. This research addresses one of the most pressing global challenges in modern computational and contrastive linguistics the problem of identifying and restoring elliptical constructions in natural language texts within digital discourse and automated translation environments. The paper presents a contrastive analysis of the distinct grammatical, typological, and structural-systemic features of English and Uzbek through the prism of interpreting ellipsis in digital communication. Throughout the study, the systematic linguistic inconsistencies and errors made by modern generative systems while decoding and translating elliptical structures based on the human principle of linguistic economy are typologically categorized and evaluated. The outcomes serve as an essential scientific and practical foundation for enhancing the algorithms of the national corpus and optimizing the cognitive-linguistic databases of translation models.

Keywords: contrastive linguistics, text linguistics, ellipsis, digital discourse, linguistic alignment, syntactic parallelism, agglutination, analytism.

Аннотация. Данная статья посвящена проблеме идентификации эллиптических конструкций в текстах на естественном языке в среде электронной коммуникации и цифрового дискурса, которая считается одной из наиболее актуальных проблем современной прикладной лингвистики и сравнительной лингвистики, а также их семантико-синтаксической реконструкции. В статье проводится сравнение различных грамматических,

типологических и структурно-системных особенностей английского и узбекского языков через призму интерпретации феномена эллипсиса в процессах перевода. В ходе исследования типологически анализируются систематические лингвистические несоответствия и ошибки, возникающие в процессах инверсии и синтеза эллиптических структур в цифровой текстовой среде на основе принципа экономии в человеческой речи. Полученные результаты служат для совершенствования алгоритмов национального корпуса узбекского языка и когнитивно-лингвистических основ моделей машинного перевода, а также для улучшения теоретических и практических вопросов текстовой грамматики, сравнительной синтаксиса и переводоведения.

Ключевые слова: *сравнительная лингвистика, текстовая лингвистика, эллипсис, числовой дискурс, языковая связность, синтаксический параллелизм, агглютинация, аналитицизм*

Jamiyatda axborot almashinuvi shakllarining o‘zgarishi va muloqotning raqamli makonga ko‘chishi zamonaviy filologiya fani oldiga matn tabiati bilan bog‘liq yangi nazariy vazifalarni qo‘ymoqda. Bugungi kunda elektron matnlar va avtomatlashtirilgan tarjima tizimlari inson nutqiy faoliyatini keng ko‘lamda aks ettirmoqda. Biroq, inson tabiiy tilining ichki pragmatik, semantik hamda kognitiv qonuniyatlarini raqamlashtirilgan matn muhitida mukammal ifodalash hali ham murakkab lisoniy to‘siqlarga boy. Ana shunday fundamental lingvistik hodisalardan biri matndagi yoki jonli diskursdagi ellipsis hodisasining elektron translyatsiyada to‘g‘ri interpretatsiya qilinishi va tushib qolgan lisoniy tarkibiy qismlarning qayta tiklanishidir [1, b.45]. Raqamli diskurs an‘anaviy yozma matndan o‘zining tezkorligi, interaktivligi hamda pragmatik yo‘naltirilganligi bilan farq qiladi. Bunday muhitda nutqning tejamkorligi yanada yuqori bosqichga ko‘tariladi [3, b.85].

O‘zbek tilshunosligida matn tahlili va uning sintaktik yaxlitligi muammolari uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinayotgan bo‘lsa-da, raqamli makonda shakllanayotgan diskursning o‘ziga xos lisoniy xususiyatlari to‘liq qamrab olinganicha yo‘q [8, b.142]. Ayniqsa, ingliz va o‘zbek tillari kabi tizimi mutlaqo farqli bo‘lgan tillarda yuzaga keladigan lisoniy nomutanosibliklar elektron tarjima jarayonlarida yaqqol ko‘zga tashlanmoqda. Ingliz tili o‘zining analitik tabiati tufayli ellipsisni qat‘iy formal qoliplar asosida shakllantirsa, o‘zbek tili aglutinativ til sifatida chuqur morfologik va kontekstual vazifalarga tayanadi [5, b.205]. Ushbu ikki tizim o‘rtasidagi tafovutlarni o‘rganish nafaqat qiyosiy tilshunoslik, balki umumiy filologiya taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Ellipsis: bu inson tafakkuri va nutqiy faoliyatidagi lisoniy tejamkorlik (economy of effort) hodisasi bo‘lib, matn sathida kontekst yoki situativ vaziyat orqali oson anglashiladigan gap bo‘laklarining tushirib qoldirilishi orqali yuzaga keladi. Insonning lisoniy kompetensiyasi elliptik konstruksiyalarni sintaktik jihatdan nuqsonli bo‘lsa-da, semantik jihatdan to‘liq butunlik sifatida hech qanday qiyinchiliksiz qabul qiladi hamda tushib qolgan ma‘lumotni kontekst orqali tiklay oladi [1, b.47]. Biroq, matnlarni faqat formal belgilar va qat‘iy andozalar asosida tahlil qiluvchi raqamli tizimlar uchun bu jarayon jiddiy strukturaviy muammo hisoblanadi. Matn tilshunosligida ushbu fenomen elliptik konstruksiyalarni aniqlash va lisoniy muvofiqlashtirish deb nomlanadi va yashirin,

tushirib qoldirilgan bo‘laklarni topish, ularning semantik qiymatini kontekstdan qidirib ko‘rsatish va to‘g‘ri lisoniy shakllantirishni ko‘zda tutadi [2, b.112].

Kognitiv nuqtai nazardan qaraganda, ellipsis til tizimidagi ortiqchalikni (redundancy) kamaytirishga xizmat qiladi. Muloqot ishtirokchilari o‘zaro ma’lum bo‘lgan axborotni takrorlashdan qochadilar.

Misol uchun: dialogik nutqda savol tarkibidagi so‘zlar javobda tushirib qoldiriladi. Bu jarayon matnning ixchamligini va estetik qiymatini oshiradi [3, b.88]. Ammo elektron translyatsiya tizimlari matnni tahlil qilishda inson miyasi kabi kognitiv tajribaga tayanolmagani sababli, faqat sirtqi sintaktik tuzilishni ko‘radi. Buning oqibatida matnda hosil bo‘lgan semantik bo‘shliqlar noto‘g‘ri so‘zlar bilan to‘ldiriladi yoki butunlay noto‘g‘ri ma’no beradi [4, b.115].

Elliptik konstruksiyalarning matnli translyatsiyada qayta tiklanishi tahlili

Ellipsis tipi/ tillar	Lisoniy namuna	Matn muhitida tiklanishi	Lisoniy xato tabiati
Verb Phrase Ellipsis (Ingliz tili)	John loved the movie, and Mary did too.	Mary loved the movie too.	Xatolik mavjud emas. [5, b.205]
Kesim ellipsisi (O‘zbek tili)	Anvar kitob o‘qishni, Akmal esa shaxmat	Akmal esa shaxmat o‘qishni.	Muvofiqlik xatosi. [3, b.90]
Gapping (Ingliz tili)	Some washed the dishes, others the floor.	others washed the floor.	To‘g‘ri tiklandi. [4,b.122]
Nomi-affiksli ellipsis (O‘zbek tili)	Mening akam keldi, sening esa kelmadi.	Sening akam keldi esa kelmadi.	Affiksial chalkashlik.[8,b.145]

Yuqorida keltirilgan jadvalning tahliliy natijalari shuni yaqqol ko‘rsatdiki, raqamli matn tizimlarida elliptik elementlarni aniqlash va o‘rnini to‘ldirish muammosi formal-mantiqiy emas, balki chuqur lisoniy-kognitiv ildizlarga ega. Ingliz tili analitik til sifatida gap bo‘laklarining qat’iy joylashuviga va yordamchi so‘zlar (do, did, will, to) kabi formal ko‘rsatkichlarga tayanadi. Raqamli diskursning sintaktik tabiati esa ushbu formal belgilar ketma-ketligini matnda osongina qidirib topadi va tushib qolgan invariantni to‘g‘ri rekonstruksiya qiladi [5, b.201]. Shuningdek, ingliz tilidagi “Verb Phrase Ellipsis” modellarida yordamchi fe’l o‘zidan oldingi gapdagi butun bir fe’liy birikma ma’nosini o‘zida tashiydi. Bu tizim raqamli translyatsiyada deyarli 100 foizlik aniqlik beradi.

O‘zbek tili misolida esa vaziyat tubdan farq qiladi. O‘zbek tili aglutinativ til bo‘lib, gapda so‘z tartibi erkinroq, formal operatorlar emas, balki sintaktik aloqa turlari (boshqaruv, bitishuv, moslashuv) va boy morfologik affiksatsiya tizimi ustuvordir [8, b. 142]. Ingliz tilidan farqli ravishda o‘zbek tilida kesim tushirib qoldirilganda, gapping egasi yoki ikkinchi darajali bo‘laklari tarkibidagi kelishik va egalik qo‘shimchalari o‘sha yashirin kesimning semantik koordinatalarini o‘zida saqlab qoladi. Inson

buni o‘zining lisoniy tajribasi va grammatik kompetensiyasi yordamida bir lahzada idrok etadi [1, b.50]. Avtomatlashtirilgan matn tizimlari esa morfemalar sathidagi bu yashirin sintaktik bog‘lanishlarni ko‘ra olmaydi. U ellipsis o‘rnini to‘ldirishda ko‘pincha eng yaqin turgan so‘z variantini ustuvor ravishda bog‘laydi. Natijada “Akmal esa shaxmat o‘qishni” kabi jiddiy semantik anomal jumlarlar vujudga keladi [3, b.91].

Bundan tashqari, madaniy-situativ diskursda inson jonli nutqi juda yuqori darajada elliptik xarakterga ega bo‘ladi. O‘zbek muloqot munosabatlarida ko‘p holatlarda sub‘ekt (ega) va ob‘ekt mutlaqo aytilmaydi, chunki ijtimoiy-madaniy kontekst muloqot ishtirokchilariga tushunarlidir. Elektron translyatsiya tizimlari esa matnni so‘zma-so‘z va to‘liq shaklda tiklashga intilgani sababli, inson nutqidagi tejamkorlikni idrok eta olmaydi va matn yaratganda o‘zbek tiliga xos bo‘lmagan, grammatik jihatdan to‘g‘ri, lekin pragmatik jihatdan ortiqcha bo‘lgan gaplarni hosil qiladi [7, b.33]. Bu esa o‘zbek tili sintaktik va lisoniy prinsiplarining raqamli muhitda ifodalanishi ustida chuqurroq filologik tadqiqotlar olib borish zaruriyatini tug‘diradi.

Ingliz va o‘zbek tillari misolida raqamli diskurs va elektron translyatsiya tizimlarida elliptik konstruksiyalarni aniqlash va lisoniy muvofiqlashtirish muammosini qiyosiy-chog‘ishtirma va kognitiv tahlil etish jarayonida muallif sifatida quyidagi ilmiy yakunlarga erishdik. O‘tkazgan qiyosiy tadqiqotlarimiz natijasida ma‘lum bo‘ldiki, raqamli translyatsiya va elektron matn muhitida elliptik birliklarni tiklash muammosi flektiv tillarga nisbatan aglutinativ tillarda, xususan, o‘zbek tilida o‘ta yuqori darajadagi sintaktik siljishlar va semantik nomutanosibliklarni yuzaga keltirmoqda. Biz buning bosh sababi sifatida elektron matn andozalarining asosan flektiv-analitik tillar qat‘iy sintaktik modeli bazasida shakllanganligini, o‘zbek tili matn sintaksisining ichki aglutinativ tabiati esa virtual diskursda to‘liq inobatga olinmayotganligini aniqladik. Mazkur holat o‘zbek tilshunosligida, ayniqsa chog‘ishtirma lingvistika va matn grammatikasi doirasida alohida strategik yo‘nalish sifatida chuqur o‘rganilishi zarurligini ko‘rsatadi.

Kuzatishlarimiz davomida elektron translyatsiya tizimlari inglizcha elliptik parallelizmlarni (VP-ellipsis, Gapping) muvaffaqiyatli talqin qila olgan holda, o‘zbek tilining affiksali va kognitiv-kontekstual xususiyatlariga ega bo‘lgan kesim hamda sub‘ekt ellipsisini idrok etishda jiddiy sintaktik-morfologik xatolarga yo‘l qo‘yayotganligini belgiladik. Biz tadqiq etgan modellar o‘zbek tilidagi morfemalar sathida yashiringan sintaktik aloqalarni, xususan, boshqaruv va moslashuv munosabatlarini aniqlay olmaydi. O‘zbek muloqot diskursiga xos bo‘lgan madaniy-situativ nollash, ya‘ni sub‘ekt va ob‘ektning kontekst hisobiga tushib qolishi holatlarini o‘rganish orqali elektron modellar inson nutqidagi lisoniy tejamkorlik tamoyilini (economy of effort) to‘liq idrok eta olmasligini dalilladik. Matnni formal-mantiqiy andozalar asosida so‘zma-so‘z to‘ldirishga urinish oqibatida o‘zbek tiliga mutlaqo xos bo‘lmagan, redundant (ortiqcha) va g‘ayritabiiy gaplar hosil bo‘layotganini kuzatdik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Jizzax: Sangzor, 2006. — 92 b.
2. Mitkov R. Anaphora Resolution: Alternative Approaches and New Challenges // Computational Linguistics. — 2014. — Vol. 40, No. 2. — P. 112-135.

3. Mahmudov N. O‘zbek tili matnining sintaktik tahlili muammolari // O‘zbek tili va adabiyoti. — Toshkent, 2018. — № 4. — B. 85-91.
4. Jurafsky D, Martin J. H. Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing and Computational Linguistics. — Prentice Hall, 2023. — 720 p.
5. Merchant J. The Syntax of Silence: Sluicing, Islands, and the Theory of Ellipsis. — Oxford: Oxford University Press, 2001. — 272 p.
6. Turney P. D, Pantel P. From Frequency to Meaning: Vector Space Models of Semantics // Journal of Artificial Intelligence Research. — 2010. — Vol. 37. — P. 141-188.
7. Manning C.D, Schütze H. Foundations of Statistical Natural Language Processing. — MIT Press, 1999. — 33p.
8. Sayfullayeva R. H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (sintaksis masalalari). — Toshkent: Universitet, 2020. — 142-145 b.